

Folktron och framtiden

Fredrik Skott

Institutet för språk och folkminnen

E-post: fredrik.skott@isof.se

Abstract

The article examines how the work of folklore archives was shaped by both nostalgia and faith in the future – how early twentieth-century collecting was permeated by notions of an idealized peasant society, yet also by a belief in societal progress. Based on the activities of 35 folklore collectors, it discusses how these two views of the past influenced the collectors and their collecting practices, and thus also what is found today in the collections of the folklore archives. The study is limited to one aspect of folklore, namely folk belief. The examples are drawn primarily from the West Swedish Folklore Archives in Gothenburg.

Keywords:

- Folklore Archives,
- Fieldwork,
- Nostalgia,
- Folk Belief

Inledning

«30/6 ... Gick då till Johan Stork på Krikeberg ... Helst hade jag velat skicka honom, hans byxor och hela hans stuga med husgeråd till ett museum» (Afg: rapport 3). Studenten Karl Gustav Izikowitz fick sommaren 1926 i uppdrag att dokumentera folkets minnen i Redvägs härad, Västergötland. Med orden ovan beskrev han mötet med en av sina främsta meddelare för sin arbetsgivare, Västsvenska folkminnesarkivet.

På många sätt är Izikowitz ord talande för folkminnesarkivets tidiga insamlings- och forskningsarbete. Det råder inga tvivel om att folkminnesforskningen, eller folkloristiken, länge var en tillbakablickande vetenskap, ett historiskt ämne. Intresset för *folkminnen* – «vad som bevaras i folkets minne av tro, sed och dikt» – byggde i mångt och mycket på upplevda kontraster mellan nu och då, mellan det moderna samhällets framväxt och de hastigt försvinnade resterna av alderdomlig kultur (von Sydow 1919:2). Arkivets insamlingsarbete hade

karaktären av en räddningsaktion. «Denna tro, dessa seder och denna diktning hava uråldriga anor», konstaterade arkivets insamlingsledare David Arill för att fortsätta: «Vi möta här de sista förblödande resterna av den religion, som var våra fäders, *innan* och *medan* de dyrkade Tor, Oden och Frö, och av den 'vetenskap', som gav dem deras enkla livsåskådning» (Arill 1921:3).

Forskare efter forskare har påpekat hur synen på och definitionen av folkminnen präglades av nostalgi. Ett föreställt autentiskt förflutet hävdas mer eller mindre konsekvent ha ställts mot en upplevd inautentisk samtid. Som en följd härav sägs även folkminnessamlingarna återspegla ett idealiserat allmogesamhälle: ett stabilt, harmoniskt och äkta Sverige (se t.ex. Frykman 1979; Lilja 1996; Salmonsson 2003; Wolf-Knuts 1994; jfr Skott 2008:21). Bilden är, som jag ser det, alltför förenklad. Även om nostalgi onekligen var en drivkraft för många insamlare så genomsyrades arkivets verksamhet i lika hög grad av tron på sam-

Johan Stork (född ca 1860) på Krikeberg, Liared. Foto: Karl Gustav Izikowitz, 1926.

hälleligt framåtskridande. Insamlingen kan till och med förstås som en framtidsfråga, som ett led i uppbyggandet av det svenska välfärdssamhället: folkhemmet.

Utifrån Västsvenska folkminnesarkivets instruktionsskrifter för folkminnessamlare kommer jag här först diskutera hur insamlingen präglades både av nostalgi och framtidstro, hur dokumentationsverksamheten genomsyrades av såväl devolutionism som evolutionism (jfr Dundes 1986). Därefter skiftar jag perspektiv från teori till praktik. Utifrån 35 professionella upptecknares verksamhet undersöks hur de skilda synsätten på det förflutnas kultur påverkade insamlarna, insamlingen och därmed även vad som idag återfinns i arkivets samlingar. Jag avgränsar undersökningen till att endast omfatta en del av innehållet i begreppet *folkminnen*, nämligen sådant som arkiven omnämnde, samlade in och klassificerade som *folkstro*.

Folkstro och samhällsutveckling

Få har betytt lika mycket för de svenska folkminnesarkiven och deras verksamhet som Carl Wilhelm von Sydow (1878–1952). I årtionden propagerade han ihärdigt, nästintill fanatiskt, för såväl tillvarata-

gandet av folkets minnen som etablerandet av folkminnesforskning som en självständig akademisk disciplin. Han grundade Folkminnesarkivet i Lund år 1913 och var några år senare en av initiativtagarna till Västsvenska folkminnesföreningen i Göteborg. Som landets första (och länge enda) docent i folkminnesforskning tjänstgjorde han dessutom som universitetslärare både i Lund och Uppsala. Förutom att utbilda generationer av unga folkminnesforskare höll han hundratals mer populärt hållna föredrag om det andliga kulturarvet.

År 1919 sammanfattade Carl Wilhelm von Sydow sin verksamhet i *Våra folkminnen*. Boken fick ett enormt genomslag. I decennier var den kurslitteratur i Göteborg, Lund och Uppsala. I stort sett alla i ämnet skolade upptecknare, från 1920- till långt in på 1940-talet, läste boken innan de gav sig ut i fält – för många utgjorde den närmast en bibel, ett rättesnöre för dokumentationen av folkets andliga kultur. Som framgår av bokens undertitel, *En populär framställning*, riktade den sig också till en intresserad allmänhet. Den användes i kursverksamhet och lästes av hembygdsintresserade runt om i landet. Ingen annan bok har i lika hög utsträckning påverkat synen på vad folkminnen är, varför och hur de borde dokumenteras.

I en ofta citerad passus i *Våra folkminnen* tecknar von Sydow bilden av ett Sverige i förändring. Den svenska bondekulturen höll på att upplösas, omistliga kulturvärden var på väg att för alltid förloras. Detta gällde inte bara materiella kulturuttryck utan också immateriella: «De sagor och sägner som berättades vid brasan, de folkvisor som man sjöng och de fiollåtar som man spelade – allt detta som representerade en gammal fin kultur och var ett för alla tider bestående värde, byts närmast ut mot tarvliga kolportageromaner och dragspelslagdängor utan

ett spår av värde» (von Sydow 1919:14). Med orden ger von Sydow onekligen uttryck för ett nostalgiskt tillbakablickande, för föreställningen att Sverige åtminstone delvis höll på att förändras till det sämre.

Det finns dock inget som tyder på att von Sydow ville återgå till det förgångna, ens om det hade varit möjligt. I *Våra folkminnen* paras istället devolutionistiskt präglade tankegångar med tron på kulturell och samhällelig utveckling (jfr Dundes 1986). Författaren placerade visserligen «folkminnenas» guldålder i det förflutna och diskuterade deras förändring i termer av sönderfall och upplösning – detta uteslöt dock inte att han samtidigt gav uttryck för kulturell evolutionism. Som framgår av citatet ovan menade von Sydow till exempel att det fanns delar av det förgångnas kultur (t.ex. konsthantverk, folkvisor och sagor) som borde räddas undan förgängelsen eller till och med revitaliseras. Andra delar av det andliga kulturarvet, konstaterade von Sydow, borde dock snarast «rensas bort». Detta gällde till exempel föräldrade tankar och åskådningar: «Den delen av folkminnena, som tydligast står i strid mot modern kulturuppfattning och som den moderna kulturen genom offentlig undervisning och andra medel måste bekämpa, är folktron i dess bemärkelse av övertro, skrock eller vidskepelse» (von Sydow 1919:45). Även om folktron «måste försvinna» borde den dock dokumenteras och undersökas. Folktron skulle alltså bevaras i arkiven och för forskningen, inte i det levande livet.

Carl Wilhelm von Sydow var långt ifrån ensam om det synsättet. Under 1920-talet ansvarade apotekaren Martin Lundqvist för utarbetandet av flera frågelistor om folkliga föreställningar för Västsvenska folkminnesföreningen. I *Vår gamla folkmedicin* gav han uttryck för sin syn på ämnet: «Folkmedicinen skulle man om möjligt vilja giva plats

endast i det förflutna». I det moderna samhället hade de kloka «förlorat sitt existensberättigande» och «blivit en kulturfientlig faktor, emedan det ligger i deras intresse att motarbeta upplysning och att stärka folkets tro på gammal vidskepelse». Liksom von Sydow betonade Lundqvist att även om de kloka och deras praktiker «icke längre [äro] önskvärda» var de dock ändå värda att studera; för forskare kunde de ge «en djup inblick i människonaturen med dess storhet och litenhet» (Lundqvist 1923:61).

Under större delen av 1920-talet var fil. lic. David Arill sekreterare för Västsvenska folkminnesföreningen och även dess insamlingsledare. I instruktionsskriften *Riktlinjer för folkminnessamling* konstaterade Arill (1921:4): «Naturligtvis kan ingen önska, att folk ska återgå till dessa gamla trosföreställningar. Vår tid står i fråga om upplysning långt, långt framför tider, som svunnit, och den andliga utvecklingen har hos oss nått vida längre än hos våra fäder». Gång på gång betonade Arill just utvecklingen, framtidskridandet. I *Tro, sed och sägen* (1924:5) jämförde han rentav de folkliga föreställningarna med barnatro: «Att håna och förlöjliga folktraditionen är ... lika förnuftigt, som om man gäve sig till att håna och förlöjliga ett litet barn, som, av ren obekantskap med världen omkring sig och utan kännedom om naturens lagar, begår misstag, som en äldre person aldrig skulle göra sig skyldig till». Trots att vi vuxit ifrån folktron, «trampat ur barnaskorna», var kunskapen om den alltså viktig, ja, rentav oersättlig. För även om «det gamla» vare sig var «livsdugligt» eller «för vår tid ändamålsenligt» var det trots allt «det viktigaste medlet att sprida ljus över fädernas tankevärld» – också mycket långt tillbaka i tiden (Arill 1924:5; Arill 1932). Historiesynen är tydligt linjär och det förgångna placeras uttryckligen på ett lägre steg i utvecklingstrappan. För att

Landskap: *Värmland*
 Socken: *Rämen*
 Berättat av: *Erik Johan Stor* född år *1862* i *Läufors*

Upptecknat av *John Granlund* år *1927*

Uppgiften rör *För att bli osynlig.*

De påstår, att om man vill god till att skjuta en krig och tege den inte fjärra, som finns under västra ringen. skulle man bli osynlig.

Det händer ibland, att om man samlar på en plats ofte en hundre stycken. Då ligger de i en ring med huvudet mot varandra. För mig och skogvaktaren var det i skogen. Hunden gav till en skall, som han aldrig fört till skall. De gick till och från då en varelse. De var nog över 100 st. Men skogvaktaren fyllde av en skall. Då försvarar man sig och låter inte sin efter sig. Nu säger de, att när man är i det vildet ska det bli en sken. I så fall skulle man bli osynlig.

15

VÄSTSVENSKA
FOLKMINNES
ARKIVET

J. F. G. R.
Acc: 91

FLANDERS
Skriv endast på denna sida!

År 1927 intervjuade stipendiaten John Granlund bl.a. Erik Johan Stor, född 1862 och boende i Rämen, Värmland. Uppteckningen rör ritualer «för att bli osynlig».

nyttja den amerikanska historikern David Lowenthal (1985) ord var det förflutna både förgånget, försvunnet och, inte minst, fundamentalt annorlunda.

Åter till Carl Wilhelm von Sydows *Våra folkminnen*. I boken stämplades nämligen folktron inte bara som tillhörande det förflutna utan också som något irrationellt, något som egentligen aldrig tillhört de normala och omdömesgilla människornas värld. Som religionshistorikern Andreas Nordberg tydliggjort i *Fornnordisk religionsforskning mellan teori och empiri* (2012:333) hävdade von Sydow rentav att folktrons väsen «uppkommit genom psykologiska upplevelser orsakade av tillfällig sinnessjukdom, hallucinationer, erotiska drömmar,

nervsjukdomar, synskhet av patologisk art, suggestioner, illusioner, visioner, auditioner, emotionalassociationer, fantasier samt hallucinationer och micropsi uppkomna av fasta, alkohol och narkotiska preparat o.s.v.» Med fog påpekar Nordberg att von Sydows många psykologiskt inriktade förklaringsförsök torde ha påverkat insamlingen:

Med tanke på att de informanter som delade med sig av verkliga trosutsagor om tomten kunde beskyllas för att lida av alkoholism, psykiska besvär och hallucinationer, är det nästan märkligt att några sådana trosutsagor över huvud taget kom in till arkiven. Hur upptecknare och informanter påverkades av de pseudopsy-

kologiska förklaringar som var införda i von Sydows frågebok har, vad jag vet, aldrig studerats. Men man kan nog utgå från att denna påverkan åtminstone inte verkade positivt på insamlandet av information kring folktrons väsen. (Nordberg 2013:331.)

Västsvenska folkminnesarkivet och insamlingsverksamheten

Västsvenska folkminnesföreningen grundades 1919 och Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola år 1926. Tillsammans bildade de båda organisationerna Västsvenska folkminnesarkivet. Under mellankrigstiden bidrog sammanlagt nära 2 000 personer med material till arkivet. Några deltog i enstaka folkminnestävlingar eller svarade på tidningsupprop, andra verkade som lokalt arbetande bygdeforskare i decennier. Härtill kom stipendiaterna, d.v.s. de kringresande professionella upptecknarna.

Under åren 1926–29 avsatte arkivet medel för 106 stipendiatmånader i Väst-sverige. Till skillnad från bygdeforskarna fick stipendiaterna betalt per månad mot att de levererade ett förutbestämt antal uppteckningar. Sammanlagt engagerades 23 män och 12 kvinnor för uppgiften. Flertalet var utbildade i folkminnesforskning och/eller i närliggande ämnen som historia, nordiska språk eller litteraturhistoria. Fil. stud., fil. kand. och fil. mag. var deras vanligaste titlar även om såväl fröken, herr, fil. lic. och överlärare förekommer i förteckningarna över arkivets stipendiater.

Waldemar Liungman disputerade vid Göteborgs högskola år 1927. Avhandlingen gav honom en docentur i nordisk och jämförande minnesforskning. Under några år på 1920-talet tjänstgjorde han som arkivarie vid Västsvenska folkminnesarkivet samtidigt som undervisade han i ämnet vid högskolan.

För blivande stipendiater höll han regelbundet kurser i folkminnesinsamling (se t.ex. FmFt 1928:51). Under kurserna gick Liungman översiktligt igenom begreppet folkminnen och dess tre delar: folktro, folksed och folkdikt. Han gav också praktiska råd vad gäller insamlingsresorna och deras upplägg:

Gubbe road av gammalt i allmänhet och som berättare bra. Besöka. Tid. Fråga värden efter gubbens vanor ... Kvällen studera frågelistan ... Cykel, kamera, litteratur, cigaretter, pengar, konjaksplunta, block, blyertspenna ... Vi tala om vädret, skörden, de usla järnvägarna, berätta roliga historier ... bra om han hört dem. Berätta den som den lyder på orten å man ber få anteckna den ... Inga egna tillägg! ... Inga egna förmodanden! ... Gubben trött efter 1 1/2 timme. Be att få återkomma igen. Fråga efter andra meddelare. Kaffebullar medtagas till kvinna. Alltid säga ja till vad man bjuds på om också 20 kaffekoppar om dagen! (NM: Kurs i folkminnesinsamling.)

Även om citatet bara består av Liungmans föreläsningstolpar får man ändå en ganska bra bild av hur han tänkte sig att fältarbetet idealt sett skulle gå till. Som arbetsredskap var cykel lika viktigt som penna och papper. Kaffebullar skulle tas med till kvinnliga meddelare; konjaken och cigaretterna var sannolikt avsedda att ges till manliga meddelare. Stipendiaterna rekommenderades att börja med att prata om neutrala ämnen som skörden, vädret och de usla järnvägarna. Först därefter skulle samtalen ledas in på folkminnena. Meddelarnas berättelser och inget annat skulle nedtecknas. Frågelistan skulle användas som inspirationskälla och inte följas slaviskt vid intervjuerna. Och så vidare.

Frågelistan som Waldemar Liungman tog upp under sina föreläsningar var i själva verket ett häfte på drygt 80 sidor. Inför sommaren 1927 färdigställdes nämligen *Frågebok för folkminnesinsamling*, utgiven av Institutet för folkminnesforskning och sammanställd av Liungman själv. Innan boken befordrades till trycket hade den granskats av en rad framstående forskare i Göteborg, Lund, Uppsala och Stockholm. Hela 2 000 exemplar trycktes upp (FmFt 1928:51). Tanken var att frågeboken skulle ersätta institutets äldre frågelistor och användas som vägledning för dess stipendiater. Boken är omfattande och innehåller sammanlagt tusentals frågor, insorterade under följande kapitel: Övernaturliga väsen (s. 9–22), Förvandlade (s. 23–24), Människor med övernaturlig förmåga (s. 25–30), Naturföremål (s. 31–32), Livets högtider och skickelser (s. 33–48), Hus, hem och umgängesformer (s. 49–50), Utomhusarbeten (s. 51–59), Årets högtider (s. 60–80) och Tideräkning (s. 81–82). Sammantaget ringar de många frågorna in institutets definition av begreppet *folkminnen*. Ordningen på och omfattningen av ovannämnda kapitlen återspeglar den vikt institutet tillmätte respektive delområde.

Inför sina fältarbeten instruerades alltså samtliga stipendiater att samla in uppgifter om såväl övernaturliga väsen och förvandlade som människor med övernaturlig förmåga. Nedanstående kapitel om manliga skogsväsen utgör ett bra exempel på hur de individuella frågorna i boken är formulerade:

I. Vilka har ortens *benämningar* på manliga skogsväsen varit (skogsmannen, hulte, byse, råndgubbar etc.)?

Har man *trott* eller har någon i orten *upplevat* eller erfarit, att något av dessa väsen leder folk vilse, skrattar åt dem som han spelat något spratt, ropar,

skriker mot oväder, hörs hugga i skogen, göra lass tunga (berättas även om gastar), våldtar kvinnor, fördärvar matsäcken för skogsarbetare, visar sig i gestalt av liten gubbe med röd mössa, lever i ensamhet, förvandlar sig till trädstam el. dyl för att narra folk etc.? Beskriv dessa väsens utseende, kroppsstorlek – kan de plötsligt bli långa, – klädsel etc.!

Finns det några hithörande *talesätt*, ss. att «skogsmannen pryglar sin kvinna», när det brakar i skogen?

Vilka *sedvänjor* har varit knutna till dessa väsen? Vrängde man klädesplagg för att hitta vägen, eller läste man Fader vår avigt för att fria sig för bysen etc.?

Vilka *sägner* berättas om dem? Berättar man 1) om en man, som nardades av en byse att byta hästar med honom, men när han skulle lägga huvudlaget på den nya hästen, lyckades det inte, för det var bara en stubbe, 2) om en man, som fick se två bysar slåss och uppmunttrade den ene, men angreps av båda och lyckades rädda sig med ett avigt Fader vår (berättas även om gastar), 3) om en man, som hade tagit hem bysens träd för att använda det till «gräupacken», men tvangs att kasta ut trädet, 4) om en skogsman, som i mannens skepnad förförde hustrun (barnet blev mycket starkt)? (Liungman 1927: 11–12.)

I *Frågebok för folkminnesinsamling* är samtliga kapitel om väsen uppbyggda på samma sätt. Som i det ovan citerade stycket ställs följaktligen alltid frågor om benämningar, trosföreställningar, upplevelser, talesätt, sedvänjor och sägner. Observera hur tempus skiftar beroende på område. Perfekt används genomgående för frågor om tro och sedvänjor medan presens nyttjas när det gäller sägner. I frågeboken framställs alltså de två förstnämnda områdena som något som till-

hörde det förflutna medan berättelserna antogs leva vidare.

Fältarbeten

Teori är en sak, praktik en annan – detta gäller också folkminnesinsamlingen. Hur kan man då nå kunskap om stipendiaternas fältarbeten? Som doktorand hade jag förmodningen att få diskutera folkminnesinsamling som idé och praktik med ett antal äldre kvinnor som på 1920- och 1930-talen tjänstgjort som stipendiater åt Västsvenska folkminnesarkivet. Äldst var 95-åriga Margot Nilson. År 2001 berättade hon ingående om sin uppteckningsresa till Vassända-Naglum och Väne-Ryr under sommaren 1928 (jfr Skott 2013). Mina intervjuer med Nilson (och i viss mån även med hennes yngre kollegor) utgör viktiga källor till förståelsen för insamlingsverksamheten även om jag här enkom citerar samtida material.

I slutet av 1920-talet instruerades stipendiaterna att föra fältdagböcker. Rapporterna skulle underlätta framtida kompletteringsarbete och ge information om «hur tiden använts, vilka personer som besökts och var dessa bo, vilka punkter på förteckningen över frågelistor som hos dem gjorts till föremål för undersökning, var inkvartering erhållits etc.» (Afg: PM för stipendiater 1927). Sammanlagt finns ett trettiofem fältdagböcker bevarade. Dessutom korresponderade stipendiaterna regelbundet med arkivets insamlingsledare, vilka gav råd och tips men också kontinuerligt granskade inkomna uppteckningar.

I både dagböckerna och breven ger stipendiaterna ofta målande bilder av fältarbetets glädjeämnen och vedermödor. Påpekanden om landsbygdens friska luft, upptäckarglädje och nyfunna vänner varvas med rapporter om undermåliga vägar, hård motvind, punkteringar och olyckor. Ihållande regn är ett vanligt motiv i rapporterna, lik-

Stipendiaten Margot Nilson, 1927. Okänd fotograf (Isof).

som olidlig värme. Även berättelser om fallfärdiga hus, loppor och smutsiga kaffekoppar återkommer. Flera stipendiater beklagar sig dessutom över hur långa cykelturer varit helt förgäves – hur «den gamla» de hade tänkt att intervjua var upptagen med något annat eller helt enkelt inte var hemma. Gång på gång lyfts också demens och dövhet fram som oöverstigliga hinder:

For till Kristin Åslund, strax intill. Hon påstods tro på trolleri, varför det gällde att gå försiktigt fram. Emellertid var hon ganska oklar i huvudet ... (Afg: rapport 26.)

Kajsa är nästan stendöv och kan inte läsa, så att det går inte att skriva frågor på lappar. Annars är hon känd för att vara mycket vidskeplig! (Afg: rapport 17.)

Här står folktron i centrum. Vid min närläsning av dagböckerna och korrespondensen har jag koncentrerat mig på hur och när stipendiaterna omnämner tro, i vid bemär-

kelse. Tre sammanhang har utkristalliserats: områdesbeskrivningar, förtegenhet och ideala meddelare.

Områdesbeskrivningar

Entusiastiskt rapporterade stipendiaten Viola Gustafsson om sommarens fältarbeten i trakterna kring Tölö och Älvsåker, Halland: «Den här sommaren har gett mig så mycket. Bara det att komma ditupp till människor som strävar och kämpar under ofta svåra förhållanden har mycket att lära ett bortskämt stadsbarn, som närapå anser att en vinter i en småstad är detsamma som att begravas levande» (Dagf 269, brev, 18 augusti 1927).

Både i arkivens instruktionsskrifter och stipendiaternas rapporter beskrivs «de gamla» ofta som enkla, hårt arbetande och strävsamma – fria från stadens jäkt, som ståendes närmare naturen och, inte minst, ålderdomligare. Fältarbetena uppfattades nästan som tidsresor. Med studentmössan på åkte stipendiaterna inte bara från staden ut på landet utan också bakåt i tiden, till ett Sverige som det var förr. Ideala upppteckningsområden var, liksom ideala sagesmän, opåverkade av det moderna samhället. Förhållandevis få upppteckningar gjordes följaktligen i städer eller områdena där-omkring. Helst skulle «folkblandningen» dessutom inte vara för stor, varför fabriksorter, järnvägsknypunkter och köpingar uppfattades som mindre givande. Av samma anledning föredrogs i regel bofasta meddelare framför sådana som flyttat runt. Äldre meddelare föredrogs framför yngre.

Ragnar Nilsson var en av få stipendiater som inte hade någon universitetsutbildning. Han bodde i Södra Ny, nära Säfte köping, och försörjde sig som journalist, postombud, skogsarbetare och, inte minst, upp-tecknare. I sina rapporter till arkivet redogjorde han för skillnaderna mellan sock-

narna i Näs härad: «Beträffande Gillberga blev denna bygd en besvikelse, emedan jag hade tänkt mig en betydligt rikare och värdefullare samling därifrån. Det hela blev trötkört. Man förklarade ofta att 'upplysningen' kommit dit tidigare, och minnet av det gamla hade försvunnit» (Afg: rapport 11). Bättre gick det allra längst ut på Värmlandsnäs, halvön som sträcker sig från Säfte och flera mil ut i Vätern. Nilsson konstaterade: «Det synes mig, som om gammal tradition voro rikligast och lättast att finna i de tvänne yttersta Nässocknarna, Eskilsäter och Millesvik. De ha icke i den grad berörts av den moderna tidens nivilleringsarbete som andra trakter, emedan de ligga tämligen avsides från de allmänna stråkvägarna» (Afg: rapport 8). Han var långt ifrån ensam om iakttagelserna. På motsvarande sätt hävdade andra stipendiater att området de tilldelats präglades av inflyttning eller det moderna samhällets framfart. Efter sin stipendiatmånad i Västra Ämtervik, vid sjön Frykens kant, kunde Otto Härnqvist konstatera att de flesta av socknens äldre var beresta:

Ngt bättre hos Nils Nilsson, Bråtebacken. Men som nästan alla gamla här har han varit mycket uppe i Sthlm o. Norrland och ville bara prata därom, dock fanns i hans upplevelser en hel del med övertro ... Besökte Olof Olsson (81 år) i Folkesgårdsängen. Han var tystlåten av naturen och visade sig f.ö. ha mycket litet reda på sin hembygd, vilket är för-låtligt, då han tillbragt 30 år av sin bästa tid på annat håll (Uppland) – det vanliga felet med de gamla här i orten. (Afg: rapport 26.)

Några stipendiater framställde inte bara kontakten med omvärlden utan också tidig industrialisering som ett bekymmer. Som stipendiat hade Carl-Martin Bergstrand till-

delats Seglora socken, som sedan länge varit centrum för den västgötska textilindustrin:

Vad nu Seglora beträffar, så tror jag mig redan nu kunna profetera, att resultatet blir skralt. Jag har fått fatt på flera personer om 75–90 år, men mycket av gammaldags tro och sed ha de ej att ge. Så man får sitta här och anteckna denna mängd av Gemeingut, som man är led av redan. Traktens tidiga industrialisering har väl största skulden. Vanligt är att meddelarna ha arbetat vid det eller det spinneriet eller väveriet eller färgeriet från 12 till 75 års ålder. Då förstår man. (Afg: rapport 5.)

Andra redogjorde istället för fördelarna med att arbeta i områden som vare sig präglades av industrialisering eller närheten till större städer. Olle Lindskog tjänstgjorde i Fryksände, långt norrut i Värmland. I sin fältdagbok antecknade han: «En fråga gör man sig gärna då man upptecknar vidskepliga föreställningar. Tror man på detta än? Vad de gamla i Fryksände pastorat beträffar, måste nog svaret bli ja. Jag har låtit mig angeläget vara att i möjligaste mån återgiva mina sagesmäns berättelser ordagrant. Jag tror att man i anteckningar på åtskilliga ställen kan utläsa att sagesmannen har trott på vad han eller hon berättat» (Afg: rapport 12). Även Margit Sjöberg uttryckte sig på ett liknande sätt efter att ha tillbringat några veckor på Torsö år 1926.

Det är ett mycket intressant arbete och inte minst ett psykologiskt studium. Jag trodde aldrig, att det fanns så mycket kvarlevor av äldre tiders tankesätt, som det fanns på Torsö. Trots att ön ligger så nära Mariestad verkar dess befolkning tämligen avskild från yttvärlden. Alla är mer eller mindre släkt med varandra.

Deras ö är världen för dem! (Afg: rapport 2.)

Under sin kurs i folkminnesinsamling betonade Waldemar Liungman vikten av att hitta bra meddelare. Det skulle vara minnesgoda äldre personer, gärna goda berättare med ett eget intresse för äldre tiders tro, sed och dikt. Stipendiaterna rekommenderas att vända sig till kommunalnämndens ordförande eller församlingens präst för att fråga om lämpliga personer. När man väl funnit och med gott resultat intervjuat en person kunde man också be denne om tips på andra meddelare (NM: Kurs i folkminnesinsamling).

Av rapporterna till arkivet är det dock uppenbart att stipendiaterna inte bara letade efter goda berättare utan också efter sådana som uppfattades leva i det förflutna. Av fältdagböckerna framgår att «troende» särskilt eftersöktes – sådana var dock allt annat än lätta att hitta. Långt ifrån alla ville bli intervjuade.

Jag fick anvisning på en gammal gubbe i Hansterud och begav mig dit, men han ville inte låta talas med sig. Jag försökte i ca 10 min, men det gick inte. (Afg: rapport 2.)

Här finns en klok käring, men hon är omöjlig trots alla försiktighetsmått o mutor. (Afg: rapport 3.)

Han tycks sitta inne med en hel del, om man bara kan få ur honom det. Han är mycket pratsam, men något gammalt vill han inte komma med. (Dagf 269, brev från V. Gustafsson, 18 juni 1927.)

Gång på gång rapporterade stipendiaterna om hur påtänkta meddelare ifrågasatte insamlingen och uttryckte misstänksamhet.

Många gamla ville helt enkelt inte låta sig intervjuas. I rapporterna berättas om hur några till och med gömde sig eller vägrade öppna dörren när stipendiaterna kom. Andra var mest förbluffade över upptecknarnas ärende, vissa blev rentav upprörda. «Gubben blev förargad» konstaterade Margit Sjöberg. Hon lät sig dock inte nedslås utan antecknade direkt därefter: «men gumman kanske kan ha något att meddela. Hon var åtminstone litet skrockfull!» (Afg: rapport 2.)

Förtegenhet var alltså ett utbrett bekymmer för 1920-talets västsvenska stipendiater. Frågan är varför? Av de bevarade fältdagböckerna framgår att det ofta handlade om rädsla för att uppgifterna skulle offentliggöras, religiösa spörsål och synen på det förflutna och dess föreställningsvärldar.

Förtegenhet

Hedvig Lundén arbetade som stipendiat i Västergötland år 1927. I sin rapport antecknade hon kort: «Ville inte yttra sig, emedan han hade varit illa ute för en 'tidningsskri- vare'» (Afg: rapport 6).

Citatet vittnar om att arkivet och deras stipendiater inte var de enda som var intresserade av det förgångnas tro, sed och dikt. Tvärtom – intresset för folket och dess minnen formligen exploderade efter sekelskiftet 1900. Otaliga konstnärer och författare inspirerades av allmogekulturen. Hembygdsföreningar sköt upp som svampar ur jorden, hemslöjden blomstrande och hembygds-kunskap infördes som skolämne (Björkroth 2000). Dessutom var folkkulturen en viktig del av såväl nykterhetsrörelsens som arbetarrörelsens verksamhet (Blomqvist 2006; Bohman 1985; Edquist 2001; jfr Skott 2008:37). Förutom folkminnesforskare undersöktes «folket» av dialektologer, folklivsforskare, ortnamnsforskare, rasbiologer med flera. Även

det massmediala intresset var stort. I både landsorts- och stadstidningar av olika politiska färger var artiklar om hur det var «förr i tiden» vanliga. Bara i Västsvenska folkminnesarkivets samlingar finns tusentals artiklar om 1800-talets tro, sed och dikt, urklippta under mel-lankrigstiden från västsvenska tidningar.

Arkivets förhållande till pressen var tve-eggat. Tidningarnas intresse gjorde möjligt för arkivet att nå ut med och öka förståelsen för insamlingsverksamheten. Dessutom anordnade arkivet regelbundet tävlingar i samarbete med tidningar. Via pressen bjöds allmänheten in att delta i insamlingsarbetet; härigenom växte samlingarna med tiotusen-tals sidor upppteckningar. Samtidigt försvå-rade de många folkminnesartiklarna arbetet med att dokumentera «muntligt nedärvd tradition». Hur skulle man kunna avgöra vad som var muntlig traderad kunskap och vad de intervjuade hade läst sig till? Inför fältarbetena instruerades stipendiaterna att noggrant förhöra sig varifrån de intervjuade hade erhållit sina kunskaper: «Särskilt vid sagor, visor och annan folkdiktning bör i varje särskilt fall undersökas, om de möj-ligen härstammar från någon tryckt källa» (Afg: Anvisningar för folkminnesinsamling, 1920-tal). Utifrån sina erfarenheter som upp-tecknare reflekterade stipendiaten Otto Härnqvist över problemet. Han antecknade: «Folk läser för mycket nu för tiden. Och de många populära artiklarna om gångna tiders seder och bruk etc. gör nog inte enbart nytta för forskningen. Korsningen mellan sådana skildringar och barndomsminnena blir ofta nog en monstros bastard» (Afg: brev från O. Härnqvist, 14 juni 1928).

Även på andra sätt uppfattades det mass-mediala intresset som problematiskt. I stipen-diaternas rapporter framställs journalister ofta som konkurrenter – även de var ju ute efter lokalt präglade berättelser om äldre tiders tro, sed och dikt. Till skillnad från stipendiaterna

ville dock tidningsskribenterna inte dokumentera folktron för samtida och framtida forskning utan istället omvandla sina intervjuer med «de gamla» till intresseväckande läsning. För en lokal läsekrets var inte bara berättelserna av intresse. Lika viktigt var detaljerade uppgifter om berättarna. Margot Nilson, stipendiat i Vassända-Naglum år 1928, antecknade i sin fältdagbok:

Började idag med en gammal jägare, Karl Johansson i Skogsäter. Han försäkrade att han visste en hel del men han skulle inte säga något. Nehej, han skulle vara «neutral». Anledningen var att ortstidningarna hade rest omkr. och pumpat en del gamla och sedan satt in det med namn och allt, vilket sårat vederbörande mkt. Trots mina allvarliga försäkringar om endast goda avsikter kunde han inte förmås säga något. (Afg: rapport 30.)

Även andra intressenter av «det folkliga» framställdes som konkurrenter. I sin fältdagbok beskrev Nilson sitt första möte med en potentiell meddelare, som dock tidigare besökts (och avskräckts) av upptecknaren Lars Madsén som arbetade på uppdrag av Landsmålsarkivet i Uppsala (Wirén 1984).

På eftermiddagen besök hos 89-åriga Herman Magnusson i Mörjered, ett par km väster om Öxnered station. Gubben försvann ögonblickligen, när han förstod avsikten med besöket. Madzén, Vänersborg hade varit hos honom förra året och honom fann han mycket besvärlig. Sabla Madzén! Gubben är mkt pigg och har hörsel och minne i behåll. Går till kyrkan varje söndag. Hoppas få tag i honom där. Dålig början! (Afg: rapport 30.)

Stipendiaten Ingemar Lundgren var verksam i Halland sommaren 1927. I ett brev till

arkivet beskrev han hur en meddelare reagerat efter att ha lyssnat på ett radioföredrag om kloka av Ernst Klein på Nordiska museet:

Jag kan anteckna en lustig men ofördelaktig detalj. Den store trollkarlen Birat, död förra året, har en son, som meddelat en del. Jag blev god vän med honom och han tänkte lämna mig ytterligare spec. om faderns konster, som han ännu utövar i smått. Då råkar han höra ett radioföredrag av amanuensen Klein just om «kuchlare», och därefter var det omöjligt att komma till tals med honom. Jag kan också förstå hans synpunkter. (Dagf 269, brev, 19 september 1927.)

Folktron var, hävdade arkivet, kvarlevor av uråldriga föreställningsvärldar (Arill 1920:

«På eftermiddagen besökte jag Gustav Andersson i Munkebo vid Öresjö på gränsen mot Hjärtum ... Han har läst en hel del men visar sig mkt noggrann att inte taga med sådant. God källa, tror jag.» (Afg: Rapport 30.) Foto: Margot Nilson, 1928.

6). För blivande uppptecknare framhöll David Arill (1921:3), som påpekats, att folkminnena rentav var «de sista förblödande resterna av den religion, som var våra fäders, *innan* och *medan* de dyrkade Tor, Oden och Frö». Budskapet förstärktes av att arkivets ledare, docent Hilding Celander, ägnade merparten av sin tid till att undersöka förkristna kvarlevor (Skott 2010).

Folktron tillhörde alltså inte samtiden, och i synnerhet inte framtiden. Tekniska landvinningar och ökad rörlighet lyftes, som vi har sett, fram som förklaringar till att det blev allt svårare att upppteckna folkminnen. Även skolan och kyrkan framställdes som direkta hot mot kvarlevande rester av äldre föreställningsvärldar. Samtidigt arbetade flera av arkivets ledande män själva inom skolväsendet och av stipendiaterna var många, kanske rentav majoriteten, blivande lärare, präster eller prästfruar. Det rådde dock inte några som helst motsättningar mellan att dokumentera folktron och samtidigt verka för «upplysning» och/eller att sprida «kristendomen»; insamlingen syftade ju till att bevara folktron som minnen i arkiven, inte ute i verkligheten.

Däremot rapporterade stipendiaterna om i lokalsamhället befintliga motsättningar mellan «folktrö» och «kristendom». Upprört konstaterade stipendiaten Karl Gustav Izikowitz: «Midsommar firas inte här nu för tiden, eftersom hela trakten angripits av den frireligiösa sjukdomen!» (Afg: rapport 3.) Andra uppptecknare påpekade att både skolan och församlingar länge sökt «bekämpa den gamla vidskepelsen» eller rentav redan «utrotat mycket av de gamla sederna och föreställningarna», vilket fått till följd att »folk drar sig för att tala om del av det som en folkminnesuppptecknare vill ha upplysning om» (Afg: rapport 3 & 26). Konkreta exempel saknas inte. Till exempel mötte den dalsländska stipendiaten Tage Heimer en handlare

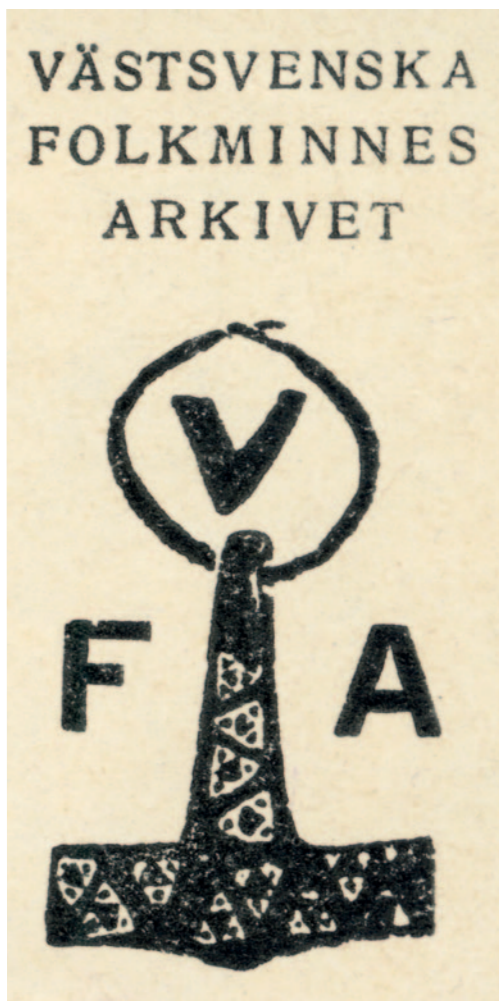
som «ansåg att mitt arbete var syndigt» (Afg: rapport 28). Ragnar Nilsson noterade istället mer generellt att han träffat «många som av religiösa skäl inte vill gå in på 'denna hedendom'» (Afg: rapport 16). Ytterligare två exempel visar hur religiösa meddelare hantlade frågor om det övernaturliga.

Sträng religiositet har gjort mycket och gör också, att man ej gärna talar om naturväsenden, vidskepelse m.m. Ofta söka gamlingarna leda samtalet in på religionens mark; man tillfrågas om det eller det i bibel eller kyrkolära – det är väl för att pröva vad sorts karl jag är. (Afg: rapport 4, C. M. Bergstrand.)

Målet var byn Greva, men under vägen fick jag uppgift på ett par gamla, som jag då for till: Nils Nilsson i Svensbyängen. Av honom var dock inget att hämta (hade varit i Sthlm mesta delen av sin ungdom och mandom); allting vände han in på det religiösa och citerade – för mitt syfte intresselösa – bibelställen. (Afg: rapport 26, O. Härnqvist.)

«Där gammal tro och sed ännu visar sig, är det, som vi såge gengångare från svunna tider» påpekade David Arill (1920:5) i *Riktlinjer för folkminnesinsamlingen*. Långt ifrån alla ville dock betraktas som spöken från det förflutna. Tvärtom är det uppenbart att många gamla som fick besök av arkivets utsända vare sig var roade av att få sina hembygder klassificerade som reliktområden eller, än värre, sig själva som «folkminnen», som kvarlevor från passerade kulturstadier. Det finns ett stort antal exempel på hur meddelare och andra i de besökta socknarna reagerade på och bemötte stipendiaternas uppgift och arbetsmetoder.

Ibland fick stipendiaterna höra att folkminnena helt och hållet hörde till det för-

Torshammaren ingick i arkivets emblem, från 1919 till 1960-talets slut – sannolikt för att synliggöra sambandet mellan folkminnena och förkristen kultur. Emblemet återfinns på i stort sett alla uppteckningar från tidsperioden.

flutna. I juli 1926 besökte Margit Sjöberg en skollärarhustru i Bellefors för att fråga om lämpliga personer att intervjua. Kvinnan hävade dock «att här inte alls fanns några vare sig sedvänjor eller skrock eller något att få reda på». I ett brev till arkivet återkom Sjöberg till saken: «Jag frågade om det fanns några vidskepliga bruk kvar vid t.ex.

barndop, födsel o. dyl, men det hade hon aldrig träffat på, konstigt nog» (Afg: rapport 2). Motsvarande berättades för Izikowitz av en skogsvaktare. Denne placerade inte bara folktron i det förflutna utan dessutom på annan ort:

Han påstår att «allt sånt där stått i tiden» redan. Han berättade endast att folk i skogsbygden och speciellt gamla kolare är oerhört vidskepliga. På min fråga, om han kände till någon gammal kolare, som jag kunde uppsöka, svarade han, att alla de där gamla originalen är döda nu. (Afg: rapport 3.)

Andra försökte istället lyfta fram samtiden och därmed också helt andra perspektiv på sina liv och bygden de bodde i. Gällande en meddelare tvingades Otto Härnqvist konstatera: «Men som nästan alla gamla här har varit mkt uppe i Stockholm o. Norrland och ville bara prata därom». Samma stipendiat rapporterade från ett annat möte. «Var hos 85-åriga Karin Andersson i Folkesgården. Hon hade varit i Amerika i 5 år och ville bara spika engelska» (Afg: rapport 26). Även Margot Nilsons upplevelser av att ha försökt intervjua Läck, en äldre man från Öxneredstrakten, är talande:

På eftermiddagen träffade jag hemlöse gubben Läck, som varit «militär vid Bohusläns regemente». Efter ett par timmars ivrigt samtal hade han verkligen lyckats övertyga mig om att sjörån, lyktgubbar och dyl. bara var synvillor och gamla seder och läkemedel dumheter. Men jag hade inte lyckats få ur honom ett enda ord av värde för forskningen. (Afg: rapport 30.)

I stipendiaternas fältdagböcker finns till och med skildringar om hur andra personer

avbrutit pågående intervjuer om folkliga föreställningar:

Besök hos en gumma som många rekommenderat. Jag tror att hon hade vetat något och också berättat. Men så hade hon en dotter som var lärarinna och – mirabile dictu – höll henne tillbaka. Dessutom spökade en måg. Också han ärad kollega, som «aldrig ville höra talas om något sådant». Stackars lilla gumma! Det vart intet resultat. (Afg: rapport 30.)

Ett sätt att komma runt problemet med «de gamlas» förtegenhet var att – tvärt emot arkivets instruktioner – vända sig till yngre personer. I sin rapport till arkivet förklarade Olle Lindskog varför han inte bara vänt sig till de allra äldsta i socknen:

I sig själv äro de nog mest intressanta, men i synnerhet då det är fråga om övertro, äro de till medelåldern komna mera givande. Om de gamla inte precis tro på det som frågas om, så tyckas de ialla fall hysa en viss rädsla för att man skall tro att de göra det, och så bli de mer försagda. De yngre ha hört de gamla berätta om troll, tomtar, skogsrån o.s.v. men de ha inte själva trott på det, och det faller dem inte heller in att tänka, att en främling skulle tro dem om det. (Afg: rapport 12.)

Carl-Martin Bergstrand, som nära tio år senare själv skulle bli föreståndare för Västsvenska folkminnesarkivet, gav uttryck för samma synsätt – om än i betydligt starkare ordalag:

Jag var igår hos en 81-årig och en 83-årig gubbe i Ölanda. Men får av sådana ej just något mer eller annat än av 71–74-åringar, och de senare är o. i regeln vida

mer lättpumpade, då de i allmänhet höra bättre, prata villigare och kanske inte så beständigt tänker på religionen och hyckla avsky och simulera ovetenhet m. avs. på gamla bruk och föreställningar. (Afg: rapport 4: brev.)

Ideala meddelare

Alla möten var inte misslyckade. I närmast euforiska ordalag rapporterade stipendiaterna emellanåt att de äntligen funnit äldre och bofasta som inte bara kunde återge vad de hört berättas om tro, sed och dikt «förr i tiden» utan faktiskt själva sade sig tro på eller i varje fall inte ställde sig helt avvisande till «folktron».

Ett bra exempel härpå är Carl-Martin Bergstrands rapport till arkivet: «Jag hade en underbar tur i det att jag på vägen träffade 82-årig gumma av gammal infödingsläkt från bergen och skogarna. Hon var en gruva». (Afg: rapport 3.) Stipendiaten Ivan Markendahl, senare kyrkoherde i Steneby, meddelade nöjt att han intervjuat en 76-årig man i Torrskog som hade «hela sin omgivning befolkat av övertroiska väsen» (Afg: rapport 25; jfr Ifgh 705). Även Anna Eriksson berättade att hon funnit en ideal meddelare: Johan Skogsberg, född 1845 i Lerdals socken (Ifgh 1010). Efter att han berättat om sin fars och farfars upplevelser av övernaturliga väsen skrev Eriksson entusiastiskt i sin fältdagbok: «Det är hans fasta övertygelse, att jättar, skogsrån och tomtar och alla dylika varelser äro rester av urfolket i Sverige. 'Detta är fakta sanning', försäkrade han» (Afg: rapport 17). Två år senare var Margot Nilson mer utförlig. I sin fältdagbok beskrev hon sina möten med August Andersson, som kom att bli hennes främsta meddelare i Vassända-Naglum socken.

10.7.1928. Tisdag. Har varit på Myskebacken idag norr om Boteredsjön i norra

«Sen kom Valfrid Wijk in och då frågade jag honom c:a en halvtimme om jakt ... goda svar. Han berättade vidare om spöksyner, som han själv haft o. dyl, Han 'drömmer sant' och 'ser i syne' ... Wijk och hans hustru är goda meddelare, hustrun kanske bäst. Han pratar så oerhört, så det går mycket tid åt, då man ju måste sitta och höra på en hel del onödigt. Man kan ju inte anställa korsförhör, utan de måste få prata på en smula också.» (Afg: rapport 2.) Foto: Margit Sjöberg.

delen av min socken. Där bor en gammal gubbe på 80 år, som är född i Väne-Ryr men har bott länge här uppe. Jag hade varit så nyfiken på Aug. Andersson och rädd att bli bortkörd. Men det var en underbar liten gubbe, som själv levde till en del i den gamla andan samtidigt som han med vaket intresse talade om T.T.-s sista nyheter angående nordpolsfararna och andra aktuella frågor. Var så söt emot

mig och talade fullkomligt förtroende-fullt om vad han själv upplevat och vad de gamla berättat, medan vi gick och plockade smultron och nattvioler tillsammans. Jag fick hans löfte om hjälp vid förnyat besök. Och kaffe på köpet. Varken motvind, mörker eller en olidlig s.k. vägförbättring kunde därför få mig ur stämning när jag körde hem vid 10-tiden. Tvivlar på att den här boken skrivs enligt receptet, men det kan inte hjälpas. En dagbok är i alla fall en dagbok, och jag kan sätta mig att tjuta över en gammal gubbe som vänder ryggen till mig. –

18.7.1928. Onsdag. Trampade i väg upp till Myskebacken idag och fick för en gångs skull full valuta. August har verkligen upplevat en smula. Och vad han inte själv varit med om har han hört trovärdiga människor berätta. Och farmodern har allt haft en smula häx för sig. Och så är August så öppenhjärtlig och orädd. «När det är sådant fröken vill ha reda på, så får jag väl tala om det. Var så god och tag kakor.» Jag skulle kunnat sitta där hela natten om jag inte haft medlidande med den gamle också. –

2.8.1928. Torsdag. Varit hos högt älskade August Andersson på Myskebacken. Vad allt han berättar blir levande! Och hans uttrycksfulla ansikte och gester. Kanske borde jag ägnat mer tid åt honom, och struntat i att försöka de många, som visat sig omöjliga. (Afg: rapport 30.)

Ett annat exempel är Hedvig Lundéns anteckningar om och uppteckningar efter mötena med Ida Lund, född 1860 i västgötska Närunga. För den unga stipendiaten berättade Lund om troll, maran, spöken, kloka och, inte minst, föreställningar knutna till födelse och dop samt död och

begravning (Ifgh 1166–1168). I sin fältdagböcker redogjorde Lundén för mötena dem emellan.

2.12. Gick till Ida Lund, Ljurs fattigstuga ... Har hört mycket talas om henne. Det ska vara en klok gumma. «En rackäring och ett hår av hin» säger kyrkoherden. Nå, få se. Är mycket nyfiken. Men den promenaden var i alla fall för-gäves. Hon var inte hemma. Vägen fram och tillbaka tog ett par timmar. –

5.12. Äntligen har jag träffat «Lunda-Ida». Hon höll på med att göra «julakronor» då jag kom in. Liten, mörk verkar tatterska [ålderdomligt begrepp, jfr Fernstål och Hyllén-Cavallius 2020: 15–21]. Nå, vi två blev goda vänner i alla fall. Vi drack kaffe och pratade i flera timmar. Och hon kunde prata. Hade rysligt mycket att berätta. Här har jag arbete en dag till.

6.12. Åter till Lunda-Ida. Idag bakade hon. Fick kaffe och nybakat rågbröd. Men hon berättade hela tiden hon höll på att grädda brödet. Även idag pratade vi flera timmar. (Afg: rapport 6.)

Ofta beskrivs meddelare av detta slag som säregna, rentav unika. Skrockfulla och vidskepliga är andra återkommande omdömen, liksom beundransvärda. De gamla uppfattades, för att återigen nyttja David Arills (1923:4) ord, som «de sista av den döende allmogekulturens riddarvakt».

Sverige i förändring

Den nya tiden tränger fram överallt. Liksom sägnens jättar flyktade uppåt bergen, när de hörde kyrkklockans toner, så flyr den gamla tiden mot ödemarken vid ljudet av lokomotivets ångvissla. De gamlas sagor, sägner, visor, trosföreställ-

ningar och seder kan inte leva i de moderna samhällenas stenkolsrök – de söker sig allt längre bort, men det nya följer dem i spåren, och snart har de inte längre någon fristad. (Arill 1920:8.)

Som framgått präglades folkminnesinsamlingen av både evolutionism och devolutionism. Bilden av ett Sverige i förändring, och i regel förbättring, återkommer gång på gång i arkivets instruktionsskrifter och utgjorde rentav en förutsättning för insamlingsverksamheten. Det gällde att skynda sig att dokumentera de sista kvarlevorna, snart skulle det vara för sent. «Folkminnena angripes från två håll. Döden skördar deras sista bärare, och det nya släktet är flyttat över i en annan kulturvärld» konstaterade David Arill (1923:3) i *Våra gamla*. Folkminnesföreningens ordförande, docent Hilding Celander, instämde: folkminnena är «döende minnen av en tid, som är oåterkalleligen förbi» (Dagk 29).

Folktron både sattes på piedestal och avfärdades som vidskepelse, ofta samtidigt. Äldre föreställningsvärldar uppfattades ofta som omistliga källor till kunskaper om det förflutna men emellanåt framhölls de istället som resultat av missbruk eller psykiska besvär. Både forskare, stipendiater och med all sannolikhet också en stor del av Sveriges övriga befolkning verkar dessutom ha varit överens om att folktron tack och lov höll på att övergå till historien, till ett snart passerat stadium av utvecklingstrappan. Inte för inte jämfördes folktron ofta med barnatro, något som vi höll på att växa ur. Som vi har sett påverkade tankegångar som de ovanstående onekligen insamlingsverksamheten och därmed, i förlängningen, vad vi idag finner i arkivets samlingar.

I *Förtegenhet vid etnologiska intervjuer* (1986) har etnologen Anders Gustavsson diskuterat liknande frågor. I mångt och mycket bekräftar min studie av stipendiat-

rapporterna Gustavssons slutsatser: folktron var omstridd och hade ett lågt anseende i lokalsamhället; att erkänna att man trodde på eller ens hade djupa kunskaper om övernaturliga väsen upplevdes som ett hot mot det egna och familjens anseende. Som framgått av exemplen från rapporterna förde några intervjuade istället in samtalen på religionens mark eller tog upp mer samtida förhållanden. Andra förlade folktron till historien eller någon annanstans, ibland avfärdades istället äldre föreställningar som «rena dumheter». Många – kanske rentav flertalet – av de tillfrågade ville överhuvudtaget inte låta sig intervjuas om folktron.

Folktro?

Vad är det då vi idag hittar i arkivens samlingar? Folktro är ett, minst sagt, komplicerat begrepp och består av en sammansättning av 'folk' och 'tro'.

Flera definitioner av begreppet utgår från föreställningar vid sidan av vad officiell religion och etablerad vetenskap förkunnar. I teorin fungerar definitioner som dessa, men knappast i praktiken. Gränserna emellan officiell/inofficiell och etablerad/oetablerad är mer än otydliga. Under 1800- och det tidiga 1900-talet rädde det inte – lika lite som idag – konsensus om vad officiell religion eller etablerad vetenskap var. Dessutom varierar uppfattningen om gränserna över tid, från plats till plats, rentav från person till person. Här har jag dock gjort det enkelt för mig. Istället för att själv försöka avgränsa området anammar jag, som påpekats, Västsvenska folkminnesarkivets definition. I den här studien är folktro alltså sådant som arkiven definierade, dokumenterade och arkiverade som folktro.

Begreppet folktro inbegriper dock även efterledet 'tro'. Trodde de intervjuade på det som upptecknades, på folktron? Rent generellt är det allt annat än lätt att avgöra hur

mycket någon tror på något – det är inte bara tids- utan också situationsbundet. Tro och tvivel har dessutom en tendens att gå hand i hand. Utsagor är likaså svårbedömda; det man intellektuellt sett förkastar kan mycket väl alltså påverka ens handlingar, åtminstone ibland (Lindahl 1985; jfr Campbell 1996; Skott 2021). Tror man då?

Utifrån folkminnesarkivets samlingar är det oftast helt omöjligt att dra slutsatser om enstaka meddelares tro. Memorat är förhållandevis ovanliga i arkivmaterialet, sägner och ritbeskrivningar finns däremot i tiotusentals. Att någon kunde återge en sägen om maran eller om hur engelska sjukan hade botats behöver dock, givetvis, inte alls betyda att personen ifråga ens var i närheten av att tro på berättelsen eller själv utfört ritualen. Detta framgår, som vi har sett, tydligt av fältrapporterna. Flera stipendiater hävdade att det var få gamla som kunde berätta om folktron och än färre som faktiskt trodde. Några vände sig rentav medvetet till personer som definitivt inte var troende – dessa var enklast att intervjua.

«Jag hade massor av vårtor, händerna fulla. Jag hade försökt med fläsk, som jag strukit över händerna med och grävt ned under en sten. Det hjälpte inte. Då lärde de mig – jag minns ej vem det var – att gå till en grind, som de kört ett lik igenom. När det regnade skulle jag samla droppar från grindspjälorna och stryka på vårtorna. Det gjorde jag och de gick bort med detsamma.» Ifgh 979:76.) Uppteckning efter Jonas Nyman, född 1854 i Yxtjärn. Foto: John Granlund.

Faktum är att det också, åtminstone ur arkivets perspektiv, var tämligen ointressant huruvida en enskild meddelare trodde på det som upptecknades eller inte. Syftet med insamlingen var, som framgått, inte att dokumentera tro i 1920-talets Sverige utan att rädda resterna eller kvarlevorna av betydligt äldre föreställningsvärldar. Det som efterfrågades var primärt *kunskaper om allmogesamhällets folktro*, inte de enskilda meddelarnas förhållande till eller uppfattningar om densamma. En ideal uppteckning var rentav fri från både antaganden och tolkningar. Det var forskarnas uppgift att utifrån insamlingsresultatet (uppteckningar om hur man trodde förr) rekonstruera äldre tiders föreställningsvärldar, ibland rentav förkristna.

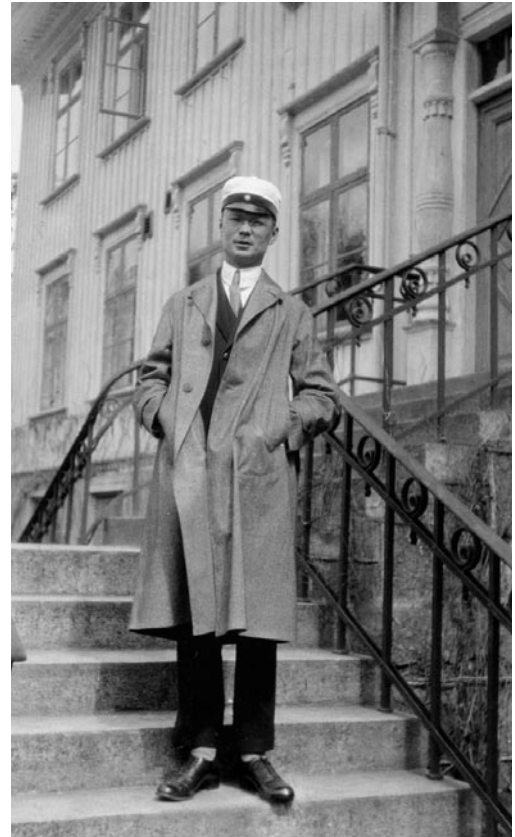
Det äldre materialet i folkminnesarkivets samlingar var alltså inte tänkt att användas för studier av samtida tro på väsen etc. Om så hade varit fallet hade frågorna ställts på annat sätt. Att idag – som så ofta görs – använda uppteckningar för att illustrera vad de intervjuade trodde på är i bästa fall tveksamt, i värsta fall inte bara direkt felaktigt utan också rent vilseledande.

Folktron och framtiden

Låt oss till sist återvända till artikelns början och stipendiaten Karl Gustav Izikowitz möte med Johan Stork på Krikeberg, Liareds socken. Som vi har sett uttryckte Izikowitz – senare känd antropolog, museichef och professor – en (skämtsam, får vi anta) önskan om att skicka hela Stork, hans byxor, hus och husgeråd till ett museum. Vad betyder det?

Att musealisera något innebär (åtminstone oftast) att lyfta bort det från sitt ursprungliga sammanhang till ett museum där det bevaras, systematiseras, tillgängliggörs och ibland rentav ställs ut. I regel anses det som finns på ett museum vara värdefullt, det anses representera något slags gemensamt

kulturarv. Samtidigt kan musealisering vara en mer eller mindre medveten strategi för att synliggöra utveckling. Att föra in något i ett historiskt inriktat museum innebär att stämpla det som historia, som tillhörande det förflutna. Motsvarande gäller för arkiv i allmänhet och folkminnesarkiv i synnerhet. Folkminnesarkivets verksamhet präglades av såväl nostalgi som framtidstro. Gång på gång påpekade arkivets insamlingsledare att samhälleligt framåtskridande utgjorde ett reellt hot mot folkminnena. Samtidigt hävdades lika ofta att (merparten av) de gamlas tro, sed och dikt inte hörde hemma i det moderna

I slutet av 1920-talet kombinerade Carl-Martin Bergstrand studier i folkminnesforskning i Lund med arbetet som stipendiat åt Västsvenska folkminnesarkivet. På 1930-talet blev han dess föreståndare. Okänd fotograf (Isof).

samhället. Folkminnena är oersättliga, påpekade Arill (1932), för att strax därefter förtydliga: «inte så, som om det skulle vara livsdugligt, och för vår tid ändamålsenligt, utan därigenom att det är det viktigaste medlet att sprida ljus över fädernas tankevärld». I andra skrifter är han än tydligare: «Det gamla passar inte in i den nya tiden. Det har fyllt sin uppgift» (Arill 1929:238). Samtidigt gällde det att rädda så mycket som räddas kunde undan glömskan. Folkminnena var en omistlig del av vår historia. Det var rentav en nationell plikt att ge folkminnena en fristad – i arkiven (se t.ex. Arill 1929:238; jfr Skott 2008:284).

Tack vare arkiven fick folkminnena, för att citera en artikel i *Göteborgs-Tidningen* (1928-09-03), «en hedersam begravning och ett minnesmärke». Det som skulle sparas i arkiven var minnen av det förflutnas andliga kultur. Genom att arkiveras erkändes minnernas värde samtidigt som de förpassades till historien. I arkiven kunde man ta del av upp-teckningar om hur man tänkte, trodde och levde *förr*, och därmed inte nu. Genom att definiera det förgångna som förflutet tydliggörs samhällslig utveckling (jfr Björkroth 2000:197, 202, 207). Då det förflutna tas om hand och ges en fristad – eller, om man så vill, en gravplats – upphör det samtidigt också att vara en belastning för samhällets framtidskridande (Alzén 1998:33; Eriksen 1999; jfr Engman 1999:168). Som etnologen Orvar Löfgren (1991:105) har påpekat kan mellan-krigstidens musealisering av allmogekulturen rentav ses som en del av det pågående folkhemsbygget: «Folkhemmet baseras på en föreställning om kollektivt framsteg: en enad nation som beslutsamt tågade in i en gemensam framtid. På denna resa måste gammalt bagage, föråldrade vanor, traditioner och lojaliteter kastas i diket eller lämnas in på museernas effektförvaringar». Även folkminnes-

arkiven kan, som framgått, förstås som ett bokslut över allmogekulturen och därav även som ett led i uppbyggandet av folkhemmet (jfr Björkroth 2000:201, 207; Nilsson 2004:108, 136).

I sina fältdagböcker uttryckte stipendiaterna beundran, rentav kärlek, till de gamla, deras liv, berättelser och föreställningar. Samtidigt stämplades de intervjuades «tro, sed och dikt» som utdöende och ålderdomliga kvarlevor tillhörande det förflutna snarare än samtiden eller framtiden. Ur det här perspektivet kan man rentav se upp-tecknarna som kringresande tjänstemän i det modernas tjänst. Med studentmössan på reste ut från städerna till landsbygden. Där pekade de ut (och dokumenterade) sådant som var föråldrat och som om inte passade in i framtidens Sverige: olidliga vägar, nedgångna hus, odrickbart kaffe och, inte minst, tron på tomtar och troll.

Litteratur

Alzén, Annika 1998. *Fabriken som kulturarv. Frågan om industrilandskapets bevarande i*

Stipendiaten Olle Lindskog dokumenterade ålderdomliga byggnader i Värmland. På bilden visas ett s.k. pört i Mangen, Vitsands socken. Foto: Olle Lindskog, 1926.

- Norrköping 1950–1985*. Stockholm, Brutus Östling Symposium.
- Björkroth, Maria 2000. *Hembygd i samtid och framtid 1890–1930. En museologisk studie av att bevara och förnya*. Umeå, Umeå universitet.
- Blomqvist, Håkan 2006. *Nation, ras, civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*. Stockholm, Carlsson.
- Bohman, Stefan 1985. *Arbetarkultur och kultiverade arbetare. En studie av arbetarrörelsens musik*. Stockholm, Nordiska museet.
- Campbell, Colin 1996. Half-belief and the paradox of ritual instrumental activism. A theory of modern superstition. *The British journal of sociology*, vol 47 (1), s. 151–166.
- Dundes, Alan 1986. *Den devolutionistiska premissen i folkloristisk teori*. Stockholm, Institutet för folklivsforskning.
- Edquist, Samuel 2001. *Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918*. Uppsala, Uppsala universitet.
- Engman, Jonas 1999. *Rituell process, tradition och media. Socialdemokratisk första maj i Stockholm*. Stockholm, Stockholms universitet.
- Eriksen, Anne 1999. *Historie, minne og myte*. Oslo, Pax Forlag A/S.
- Fernstål, Lotta och Charlotte Hyltén-Cavallius 2020. *Ett lapptäcke av källor. Kunskapsproduktion om romer och resande vid arkiv och museer*. Lund, Nordic Academic Press.
- Frykman, Jonas 1979. Ideologikritik av arkivsystem. *Norveg*, vol 22, s. 231–242.
- Granlund, John 1929. Trollformler från Värmlands och Dalarnes bergslag. I David Arill (red.). *Västsvenska folkminnen*, Göteborg, Västsvenska folkminnesföreningen, s. 82–103.
- Gustavsson, Anders 1982. *Förtegenhet vid etnologiska intervjuer. Några exempel på informationsbarriärer hämtade från fältarbeten i västra Sverige*. Lund, Signum.
- Lilja, Agneta 1996. *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv. Ett exempel från Uppsala 1914–1945*. Uppsala, Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.
- Lindahl, Carl 1985. «It's only folklore... ». Folklore and the historian. *Louisiana folklore. The journal of the Louisiana historical association*, vol 26 (2), s. 141–154.
- Lowenthal, David 1985. *The past is a foreign country*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Löfgren, Orvar 1991. Att nationalisera moderniteten. I Anders Linde-Laursen och Jan Olof Nilsson (red.). *Nationella identiteter i Norden – ett fullbordat projekt?* Stockholm, Nordiska rådet, s. 101–117.
- Nilsson, Bo G. 2004. I framtidens salt. Om museernas och folklivsforskarnas bidrag till folkhemsbygget. I Cecilia Hammarlund-Larsson, Bo G. Nilsson och Eva Silvé (red.). *Samhällsideal och framtidsbilder. Perspektiv på Nordiska museets dokumentation och forskning*. Stockholm, Nordiska museet, s. 67–139.
- Nordberg, Andreas 2013. *Fornnordisk religionsforskning mellan teori och empiri. Kulten av anfäder, solen och vegetationsändrar i idéhistorisk besynning*. Uppsala, Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Salmonsson, Anders 2003. Documentation and Research. I Lauri Honko (red.). *Thick corpus, organic variation, and textuality in oral tradition*. Helsinki, Finnish Literature Society, s. 197–213.
- Skott, Fredrik 2008. *Folkets minnen. Traditionsinsamling i idé och praktik 1919–1964*. Göteborg, Göteborgs universitet.

- Skott, Fredrik 2010. Hilding Celander (1876–1965). I Mats Hellspång och Fredrik Skott (red.). *Svenska etnologer och folklorister*. Uppsala, Kungl. Gustav Adolfs Akademien, s. 69–78.
- Skott, Fredrik 2013. «Det har varit gräsligt roligt, men resultatet?» En uppteckning. Flera röster. Om Margot Nilsons fältarbete i Väne härad, 1928. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*, vol 339, s. 63–95.
- Skott, Fredrik 2021. *Vardagsskrock. Från abrakadabra till önskebrunn*. Lund, Polaris fakta.
- Wirén, Karl-Hugo 1984. Lars B. Madsén. I *Svenskt biografiskt lexikon*, vol 24, s. 640.
- Wolf-Knuts, Ulrika 1994. Tiden/historien som dimension i etnologisk och folkloristisk forskning med speciell hänsyn till nostalgi. I Anders Gustavsson (red.). *Tiden och historien i 1990-talets kulturforskning. Föredrag vid en nordisk forskarkurs i Uppsala*. Uppsala, Uppsala universitet, s. 62–80.
- Arill, David 1929. Från allmogetraditionens skördefält. I David Arill (red.). *Västsvenska folkminnen*. Göteborg, Västsvenska folkminnesföreningen, s. 238–295.
- Arill, David 1932. Spökplatser och offerkällor. *Bohusläningen*, 30 september 1932.
- FmFt 1928 = Årsberättelse av Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola för år 1927. *Folkminnen och folk-tankar*, vol 15, s. 51–60.
- Liungman, Waldemar 1928. *Frågebok för folkminnesinsamling*. Göteborg, Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola.
- Lundqvist, Martin 1923. *Om vår gamla folkmedicin*. II. Stockholm, Studentföreningen Verdandi.
- von Sydow, Carl Wilhelm 1919. *Våra folkminnen. En populär framställning*. Lund, Domsförlaget.

Otryckta källor

- Institutet för språk och folkminnen:
 Avdelningen för arkiv och forskning i Göteborg (Afg).
 Folkminnessamlingarna (Dagf & Ifgh).
 Klippsamlingen (Dagk).
 Tjänstearkivet: Korrespondens.
 Stipendiatrapporter.
- Nordiska museet (Nm):
 Waldemar Liungmans arkiv: Kurs i folkminnesinsamling.